

Қаржылық есептілік: мазмұны, құру тәртібі және оның негізгі көрсеткіштерін талдау

Е.Ғ.Досмағанбет

«Есеп және аудит» білім беру бағдарламасының 3 курс студенті

dosmaganbeterlan@gmail.com

Ғылыми жетекшісі: Хишаева Ж.Т.

Бухгалтерлік есеп және аудит кафедрасының қауымдастырылған профессоры, э.ғ.к.

Zhanat-t2007@mail.ru

Бөкетов университеті, Қарағанды қ.

Түйіндеме: Бұл мақалада қаржылық есептілік ұғымы, оның мазмұны, құру тәртібі және негізгі көрсеткіштерін талдау қарастырылады. Қаржылық есептілік ұйымдардың қаржылық жағдайы туралы ақпарат беріп, басқарушылық шешімдер қабылдауда маңызды рөл атқарады. Зерттеу барысында қаржылық есептіліктің негізгі элементтері мен құрылымы, сондай-ақ оны құруда қолданылатын халықаралық стандарттар талданды. Негізгі қаржылық көрсеткіштердің динамикасы мен олардың ұйымдардың тиімділігін бағалаудағы орны анықталды. Алынған нәтижелер қаржылық есептілікті жетілдіру жолдарын және оның талдауға тигізетін ықпалын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: қаржылық есептілік, халықаралық стандарттар, қаржылық көрсеткіштер, талдау, ұйым тиімділігі, бухгалтерлік есеп, есептілік құрылымы.

Қаржылық есептілік – бұл ұйымның қаржылық жағдайы мен оның шаруашылық қызметінің нәтижелерін көрсететін маңызды құрал [1]. Ол ұйымның қызметін сыртқы және ішкі пайдаланушыларға ашық түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Қаржылық есептіліктің сапалы болуы ұйымның дұрыс басқарылуын қамтамасыз етіп, қаржы ресурстарын тиімді пайдалануға жол ашады. Осы себептен қаржылық есептілік жүйесінің дұрыс құрылуы мен оның негізгі көрсеткіштерін талдау – қазіргі заманғы қаржы саласындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі жаһандану жағдайында қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарға сәйкес болуы оның маңыздылығын арттыра түседі. Халықаралық стандарттар қаржылық есептілікті біріздендіруге, ақпараттың анықтығын қамтамасыз етуге, инвесторлар мен серіктестер үшін сенімді мәлімет ұсынуға бағытталған. Қазақстанда бұл жүйеге көшу қаржы нарығының ашықтығын арттыруға және халықаралық тәжірибені қолдануға мүмкіндік береді. Осы зерттеу барысында қаржылық есептіліктің мазмұны мен құрылымы қарастырылып, оның құру тәртібі жан-жақты талданады. Сонымен қатар, қаржылық есептіліктің негізгі көрсеткіштері мен олардың ұйымның қаржылық тұрақтылығы мен тиімділігін бағалаудағы рөлі зерттеледі.

Қазіргі уақытта бұл ауқымды тақырыптарға қатысты көптеген ғалымдар зерттеулер жүргізіп, қаржылық есептіліктің тиімділігін арттыру жолдарын ұсынған. Осы зерттеулерді талдай отырып, маңызды ойларды атап өтуге болады. Мысалы, Мамажонов Л.А. және әріптестері (2024) қаржылық есептілікті талдауда көлденең, тік және трендік талдау әдістерінің маңыздылығын атап өтеді [2, 38-40 б]. Бұл әдістер компанияның өтімділігі, төлем қабілеттілігі және рентабельділігін жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Зерттеушілер компаниялардың қаржылық тұрақтылығын сақтау үшін нарықтық жағдайларға бейімделу керектігін көрсетеді. Сонымен қатар, Бараускайте мен Стреймикиене (2020) КӘЖ-дің (Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік) компания қаржылық нәтижелеріне әсерін зерттеді [3, 278 б]. Олардың жұмысы КӘЖ бастамаларының беделді арттырып, клиенттердің сенімін күшейтетінін, сондай-ақ ұзақ мерзімді табысқа ықпал ететінін көрсетеді. Бірақ зерттеулер көрсеткендей, КӘЖ-дің қаржылық нәтижелерге әсері әрдайым оң бола бермейді. Кейбір компаниялар үшін бұл шығындардың артуына немесе қоғамның теріс пікіріне алып келуі мүмкін. Ким және әріптестері (2024) қаржылық есептілікті талдауда GPT-4 секілді үлкен тілдік модельдердің мүмкіндіктерін зерттеді [4, 12-15 б]. Олардың нәтижелері GPT-4-тің

кейбір жағдайларда адам талдаушыларынан артық болатынын көрсетті. Модельдер сандық деректерді жылдам өңдеп, күрделі трендтерді анықтай алады. Алайда, олар контексті түсінуде және субъективті шешім қабылдауда әлі де адам тәжірибесіне тәуелді. Бұл технологияны адам сарапшыларымен біріктіру қаржылық талдау сапасын жаңа деңгейге көтеруі мүмкін. Гриффин (2010) қаржылық есептіліктің сенімділігі компанияның беделі мен бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер ететінін атап өткен [5]. Оның айтуынша, есептіліктің жоғары деңгейдегі ашықтығы акционерлер мен серіктестер арасында сенімділік орнатады, бұл өз кезегінде компанияның ұзақ мерзімді табыстылығын арттырады. «Қаржылық есептілік тек сандар жинағы емес, ол компанияның стратегиялық құндылықтарының айнасы», – деп тұжырымдайды ол [27, 278-бет]. Хожник пен Рузьер (2016) жасыл технологиялардың енгізілуі компаниялардың қаржылық көрсеткіштерін жақсартатынын зерттеген. Ғалымдар жасыл инновациялардың шығындарды қысқартуға, жаңа нарықтарға шығуға және тұрақты даму идеясын қолдайтын клиенттердің санын арттыруға көмектесетінін анықтады [6]. Бұл зерттеу тұрақтылық пен қаржылық тиімділіктің өзара байланысын түсінуге жаңа көзқарас береді [28, 1038-бет]. Рэдди және Гордон (2010) тұрақтылық есептілігінің компаниялар үшін маңызын зерттеген [7]. Олар мұндай есептіліктің компанияның экологиялық және әлеуметтік жауапкершілігін көрсетуге мүмкіндік беретінін айтады. Бұл есептер акционерлерге компанияның қызметі туралы толық ақпарат беріп, тұрақтылықтың негізгі көрсеткіштерін өлшеуге мүмкіндік жасайды. «Тұрақтылық есептілігі компанияның қазіргі және болашақтағы стратегиялық жоспарларын дұрыс құрудың негізгі құралына айналды», – деп түйіндейді авторлар [28, 1039-бет].

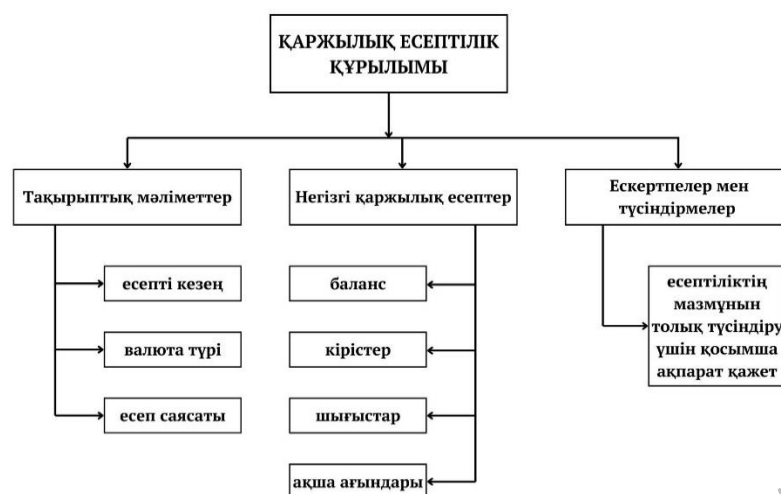
Зерттеушілердің пікірінше қаржылық есептілік – компанияның қаржылық жағдайы, шаруашылық қызметі және ақша ағындары туралы мәліметтер беретін маңызды құжат. Оның негізгі элементтері мен құрылымы халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (ХҚЕС) негізделген және ұйымның қаржылық ахуалын толық сипаттауға мүмкіндік береді. Қаржылық есептіліктің басты элементтері ретінде негізгі бірнеше элементтер маңызды орын алады. Айталық бұл элементтер:

Сурет 1. Негізгі элементтер

Бухгалтерлік баланс деп отырғанымыз (немесе қаржылық жағдай туралы есеп), компанияның белгілі бір кезеңдегі активтері, міндеттемелері және капиталын көрсетеді. Бұл элемент ұйымның қаржылық тұрақтылығы мен төлем қабілеттілігін анықтауға мүмкіндік береді. Кірістер мен шығыстар туралы есеп: Белгілі бір кезең ішіндегі кірістердің, шығыстардың және таза пайда немесе залалдың көрсеткіштерін береді. Бұл элемент ұйымның операциялық тиімділігін бағалауға көмектеседі. Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп: Компанияның ақша қаражаттарының қайдан түсіп, қайда жұмсалғанын көрсетеді. Бұл есеп ұйымның өтімділігін бағалау үшін маңызды. Капиталдағы өзгерістер туралы есеп: Капиталдың өзгеру себептерін және оның құрылымын сипаттайды.

Ал қаржылық есептілік келесідей құрылымнан тұрады:

Сурет 2. Құрылымы

Тақырыптық мәліметтер бөлімінде қаржылық есептілік туралы жалпы ақпарат беріледі. Бұл бөлім есепті кезеңді (есеп берілетін уақыт аралығын), валюта түрін (қаржылық көрсеткіштердің ұсынылған валютасы) және есеп саясатын (қаржылық есептілік құрастыру кезінде қолданылатын әдістер мен принциптер) қамтиды. Бұл мәліметтер қаржылық есептіліктің мазмұнын дұрыс түсіну үшін маңызды.

Негізгі қаржылық есептер компанияның қаржылық жағдайы мен шаруашылық қызметінің нәтижелерін көрсететін басты құжаттар болып табылады. Бұл бөлімде келесідей элементтер қамтылады:

- **Баланс:** Компания активтері, міндеттемелері және капиталы туралы ақпарат береді. Бұл құжат компанияның белгілі бір уақыттағы қаржылық тұрақтылығын көрсетеді.
- **Кірістер мен шығыстар:** Белгілі бір есепті кезең ішіндегі компанияның қанша кіріс пен шығынға ие болғанын көрсетеді. Бұл есеп компанияның операциялық тиімділігін анықтауға көмектеседі.
- **Ақша ағындары:** Қаражаттың қалай және қайда жұмсалғанын және қандай көлемде түскенін сипаттайды. Бұл есеп компанияның өтімділігін және ақша қаражатын басқару қабілетін бағалауға мүмкіндік береді.

Ескертпелер мен түсіндірмелер қаржылық есептіліктің негізгі көрсеткіштерін толық түсіндіру үшін қосымша ақпарат ұсынады. Бұл бөлім есептілік деректерінің артындағы себептерді, қолданылған есептеу әдістерін және нақты жағдайларды түсіндіреді.

Жалпы алғанда, қаржылық есептілік құрылымының әрбір бөлігі өзара байланыста жұмыс істеп, компанияның қаржылық ахуалын толық сипаттауға және стратегиялық шешімдер қабылдауға негіз болуға мүмкіндік береді.

Қаржылық есептіліктің негізгі элементтері мен құрылымын құруда халықаралық стандарттар маңызды рөл атқарады. Олардың ішінде ең танымал және кеңінен қолданылатын стандарттар – *Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары* (ХҚЕС, ағылшынша IFRS) және Қаржылық есептің жалпыға бірдей қабылданған принциптері (GAAP). Бұл стандарттар компаниялардың қаржылық есептілігін құрудағы бірыңғай талаптарды қамтамасыз етеді, осылайша олардың есептілігін жаһандық деңгейде түсінікті және салыстырмалы етеді.

ХҚЕС қаржылық есептіліктің ашықтығын және сенімділігін арттыруға бағытталған. Ол активтер, міндеттемелер, кірістер және шығыстар сияқты негізгі элементтердің анықтамаларын нақтылап, олардың есептілікте қалай көрсетілуі керектігін анықтайды. Мысалы, ХҚЕС бойынша активтер – бұл компанияның болашақта экономикалық пайда әкелетін ресурстары, ал міндеттемелер – бұл компанияның белгілі бір уақыт ішінде орындауы қажет міндеттемелері.

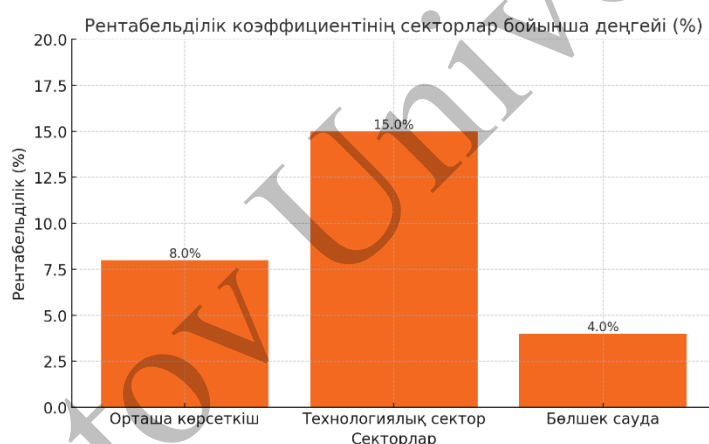
GAAP стандарттары көбіне АҚШ-та қолданылады және есептілікке қойылатын нақтырақ және қатаң талаптарды ұсынады. Бұл стандарттар қаржылық деректерді тіркеудің, жіктеудің және ұсынудың нақты ережелерін белгілейді.

Халықаралық стандарттарды қолдану қаржылық есептіліктің салыстырмалылығын арттырады, бұл инвесторлар мен серіктестерге компаниялардың қаржылық жағдайын дұрыс түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, стандарттар компанияның ішкі есеп жүргізуін жүйелендіреді, бұл басқарушылық шешімдер қабылдауда үлкен көмек көрсетеді.

Жалпы, халықаралық стандарттарды пайдалану компаниялардың есептілігіне сенімділік пен ашықтық береді, бұл қазіргі заманғы жаһандық экономиканың ажырамас бөлігі болып табылады.

Негізгі қаржылық көрсеткіштердің динамикасы ұйымның қаржылық тұрақтылығын, операциялық тиімділігін және жалпы іскерлік белсенділігін бағалауда маңызды рөл атқарады. Бұл көрсеткіштер компанияның ішкі процестері мен нарықтағы жағдайын анықтап, басқарушылық шешімдер қабылдауға негіз болады. Ең жиі қолданылатын негізгі қаржылық көрсеткіштер – өтімділік, рентабельділік, қаржылық тұрақтылық, активтерді пайдалану тиімділігі және нарықтық құн көрсеткіштері.

Өтімділік көрсеткіштері компанияның қысқа мерзімді міндеттемелерін орындау қабілетін бағалауға мүмкіндік береді. Мысалы, ағымдағы өтімділік коэффициенті (ағымдағы активтердің ағымдағы міндеттемелерге қатынасы) 2022 жылы әлемдік орташа көрсеткіш бойынша 1,5-ке тең болған. Бұл компаниялардың міндеттемелерін төлеуге жеткілікті активтері бар екенін көрсетеді.

Сурет 3. Рентабельділік коэффициенттің секторлар бойынша деңгейі

Рентабельділік коэффициенттері ұйымның қаншалықты табысты екенін анықтайды. Таза рентабельділік коэффициенті (таза пайда/сатудан түскен түсім) орта есеппен 8%-ды құраса, технологиялық секторда бұл көрсеткіш 15%-ға дейін жетеді, ал төмен маржалы салаларда, мысалы, бөлшек саудада – 3-5%.

Қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері компанияның қарызға тәуелділігін көрсетеді. Қарыз бен капитал қатынасы (қарыз/капитал) 2023 жылы дамыған елдердегі компанияларда 0,7-ден төмен болды, бұл ұйымдардың өз капиталына көбірек сүйенетінін білдіреді.

Активтердің пайдалану тиімділігі компанияның активтерді қаншалықты тиімді қолданатынын бағалайды. Активтердің айналымдылығы (сату/жалпы активтер) өндіріс саласында орташа 1,3 болса, қызмет көрсету саласында 2,0-ден жоғары болуы мүмкін.

Бұл көрсеткіштердің динамикасы ұйымның нарықтағы жағдайын көрсетіп қана қоймай, ішкі ресурстардың қаншалықты тиімді қолданылғанын анықтайды. Мысалы, соңғы жылдары жасыл технологияларды енгізген компанияларда рентабельділік пен активтер тиімділігі көрсеткіштері тұрақты өсімді көрсетіп отыр. McKinsey зерттеулеріне сәйкес, жасыл технологияларды енгізген компаниялар рентабельділікті 5%-ға дейін арттырған.

Жалпы айтқанда, қаржылық көрсеткіштердің динамикасын жүйелі түрде талдау ұйымның болашақтағы стратегиялық мақсаттарын тиімді жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл

көрсеткіштерді дұрыс пайдалану менеджментке ұйымның әлсіз және күшті жақтарын анықтап, тиімді шешімдер қабылдауға жол ашады.

Қаржылық көрсеткіштерді есептеу мысалдарын қарастырайық.

1. Өтімділік коэффициенттері

Өтімділік компанияның қысқа мерзімді міндеттемелерін төлеу қабілетін көрсетеді.

Ағымдағы өтімділік коэффициенті (Current Ratio):

$$\text{Ағымдағы өтімділік коэффициенті} = \frac{\text{Ағымдағы активтер}}{\text{Ағымдағы міндеттемелер}}$$

Мысал:

Ағымдағы активтер – 500,000 теңге

Ағымдағы міндеттемелер – 300,000 теңге

Есептеу:

$$\text{Ағымдағы өтімділік коэффициенті} = \frac{500,000}{300,000} = 1.67$$

2. Рентабельділік коэффициенттері

Рентабельділік көрсеткіштері ұйымның табыстылығын анықтайды.

Таза рентабельділік коэффициенті (Net Profit Margin):

$$\text{Таза рентабельділік} = \frac{\text{Таза пайда}}{\text{Сатудан түскен түсім}} \times 100\%$$

Мысал:

Таза пайда – 100,000 теңге

Сатудан түскен түсім – 800,000 теңге

Есептеу:

$$\text{Таза рентабельділік} = \frac{100,000}{800,000} \times 100 = 12.5\%$$

Бұл компанияның сатылымдарының 12.5%-ы таза пайда әкелетінін көрсетеді.

Қорытындылай келе, қаржылық көрсеткіштерді талдау ұйымның қаржылық тұрақтылығы мен тиімділігін бағалауда маңызды құрал болып табылады. Бұл көрсеткіштер басқарушыларға ресурстарды тиімді пайдаланып, стратегиялық шешімдер қабылдауға көмектеседі. Халықаралық стандарттарды қолдану есептіліктің ашықтығы мен сенімділігін арттырады, бұл өз кезегінде ұйымның ұзақ мерзімді табыстылығына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Subramanyam K. R. Financial statement analysis. – McGraw-Hill, 2014.
2. Mamajonov, L. A., Sadikov, Z. A., Arziboeva, R. S., et al. (2024). Financial Analysis of the Company. Holders of Reason.
3. Barauskaite, G., & Streimikiene, D. (2020). Corporate Social Responsibility and Financial Performance of Companies. Wiley.
4. Kim, A. G., Muhn, M., & Nikolaev, V. V. (2024). Financial Statement Analysis with Large Language Models. University of Chicago.
5. Griffin, J. (2010). Financial Reporting and Corporate Image. CSR Journal. 278 p.
6. Hojnik, J., & Ruzzier, M. (2016). The Role of Green Innovation in Financial Stability. Sustainability Journal. 1038 p.
7. Reddy, S., & Gordon, R. (2010). Sustainability Reporting in Modern Corporations. Environmental and Financial Studies. 1039 p.